ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ЗРІЛОСТІ КУРСАНТІВ ПОЛІЦІЇ

FORMATION OF PROFESSIONAL MATURITY OF POLICE STUDENTS

У статті висвітлено питання змісту та структури поняття «професійна зрілість». Обґрунтовано можливості формування такого феномена у курсантів поліції. Визначено, що формування професійної зрілості курсантів поліції відбувається через професійну ідентичність, під якою розуміється особистісна диспозиція, що ґрунтується на суб'єктивному відчутті причетності до професійної спільноти і складається з мотиваційного, когнітивного, конативного (поведінкового) й афективного компонентів. Успішне входження в професійне середовище пов'язане з розвитком професійної ідентичності, усвідомленням своїх професійно важливих навичок, придбанням професійних, соціальних та матеріальних перспектив, позитивним самосприйняттям, незалежністю, самоповагою та почуттям захищеності в професійному суспільстві. Дослідження професійної ідентичності дає можливість формувати нові напрями підготовки фахівців. Завданням професійного самовизначення та становлення представників багатьох сучасних професій є формування здібності рефлексувати зміни у соціальному оточенні та спрямованості особистого розвитку.

Професійна ідентичність може бути деяким індикатором спектра проблеми суб'єкта в наявному соціальному середовищі та водночас внутрішньою основою для подолання труднощів професійної соціалізації. Професійне становлення – це складний тривалий суперечливий процес, який включає в себе різні змістові та структурні компоненти. Тому до підготовки фахівця необхідно підходити комплексно з урахуванням індивідуальних особливостей особистості, професійної специфіки та характеру сучасного соціально-економічного простору.

Зроблено висновок про те, що професійна зрілість – це інтегративне, багатоскладове утворення, яке визначає саморозвиток особистості у професійній сфері власної життєдіяльності і має свою структуру: можливість і здатність самостійного набуття знань; готовність творчо працювати з повною віддачею сил в інтересах суспільно значущої мети; усвідомлене виконання своїх прав і обов'язків; моральна зрілість має бути цементуючим і основним елементом усього соціального дозрівання особистості.

Ключові слова: зрілість, соціальна зрілість, професійна зрілість, структура соціальної зрілості, структура професійної зрілості,

формування професійної зрілості у курсантів поліції.

The article deals with the content and structure of the concept of "professional maturity". Possibilities of formation of this phenomenon in police cadets are substantiated. It has been determined that the formation of professional maturity of police cadets is through professional identity, which is understood as a personal disposition based on a subjective sense of involvement in the professional community and consists of motivational, cognitive, connective (behavioral) and affective components.

Successful entry into the professional environment is associated with the development of a professional identity, an awareness of one's professionally relevant skills, the acquisition of professional, social and material perspectives, positive self-perception, independence, self-esteem and a sense of protection in a professional society. Professional identity research provides an opportunity to form new areas of specialist training. The goal of professional self-determination and becoming a representative of many modern professions is: forming the ability to reflect changes in the social environment and the orientation of personal development.

Professional identity can be some indicator of the spectrum of a subject's problem in the current social environment and at the same time an internal basis for overcoming the difficulties of professional socialization. Professional development is a complex, long contradictory process that involves various content and structural components. Therefore, the preparation of a specialist must be approached in a comprehensive manner, taking into account the individual characteristics of the individual, professional specificity and nature of the modern socio-economic space.

It is concluded that professional maturity is an integrative, multifaceted formation that defines the self-development of the individual in the professional spheres of his own life and has its own structure: the ability and ability to acquire knowledge independently; a willingness to work creatively with the fullest effort in the interests of a socially meaningful goal; a conscious performance of their rights and responsibilities; moral maturity should be the cementing and basic element of all social maturation of the individual.

Key words: maturity, social maturity, professional maturity, structure of social maturity, structure of professional maturity, formation of professional maturity in police cadets.

УДК 370.67

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2020/23-1.24>

Думко Н.В.,

викладач

Одеського державного університету
внутрішніх справ

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Перебіжні зміни суспільного життя в Україні передбачають появу напрацювань щодо професійної підготовки сучасного фахівця. Поява нових професій та конкуренція на ринку праці сприяють зміні уявлень про професійну зрілість особистості, оголюють нові суперечності та завдання з реформування професійної підготовки в усіх сферах суспільного розвитку. На нашу думку, на цей час назріла нагальна потреба дослідити особливості формування соціальної зрілості, яка нині є дуже

актуальною в аспекті формування особистості курсантів поліції. Проблема формування професійної зрілості інтегрує зусилля науковців у питаннях структури та змісту професійної зрілості курсантів поліції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Зміст, певні аспекти формування соціальної зрілості були розкриті Ю. Дерябіним, В. Дерябіною, Н. Новосоловим, Л. Машуковою, В. Радулом, В. Юловим; методику діагностики соціальної зрілості майбутнього педагога охарактеризовано та

обґрунтовано у працях Я. Галета, В. Радула; феномен суспільної, професійної і соціальної зрілості майбутнього викладача розглядався Р. Хмелюк як головний чинник успішності його професійної підготовки; проблеми формування основ суспільної зрілості старшокласників та професійного становлення педагогів вивчено Л. Фомічовою; окремі аспекти формування соціальної зрілості у професійній освіті були розкриті такими науковцями, як: Т. Комар, О. Коптева, Т. Мальцева, О. Михайлов, С. Поліщук, І. Руднева, Т. Хмурина, Н. Шрамко, Г. Яворська та ін.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – проаналізувати та обґрунтувати структури та зміст формування професійної зрілості курсантів поліції у фаховій підготовці, визначити сутність досліджуваного феномена.

Виклад основного матеріалу дослідження. Серед безлічі питань теоретичного та практичного характеру термінового розв'язання потребують питання, пов'язані з процесами соціальної зрілості молодшої людини в умовах навчального, професійного середовища. Одним із найважливіших факторів досягнення особистісної зрілості, що реалізує зв'язок людини з навколишнім світом, на думку В. Радула, є зрілість. Це суб'єктно-об'єктна категорія, що відображає особистий життєвий досвід і природні ресурси людини, яка зростає, об'єктивні закономірності її дорослішання, а також результати навчання [8]. Зрілість – це й соціально-педагогічний результат, що виникає у процесі взаємодії соціального і педагогічного середовища, розвитку і дорослішання людини.

У багатьох працях дослідники розглядають соціальне становлення особистості як складний процес пристосування студента/учня до життя, зрілість є важливим компонентом становлення особистості в суспільстві. Тому в педагогічних публікаціях соціальна зрілість особистості частіше трактується як цілісний цикл індивідуального розвитку людини, який включає дитинство, юність і старість.

Поняття «зрілість явища» у соціолого-педагогічному словнику визначається як відповідний стан, який характеризується становленням якостей або властивостей особистості, що розвиваються в предметі або явищі, досягають рівня, за якого вони у своїй сукупності найбільш повно виявляють сутність певного предмета чи явища [7]. А. Петровський та М. Ярошевський розглядають зрілість як стан повного розвитку особистості, цілковитої готовності до чого-небудь в аспекті дорослішання особистості, сформованої готовності до найвищого розвитку духовних, інтелектуальних і фізичних здібностей. Основними рисами зрілої особистості ці вчені вважають розвинене почуття відповідальності, потребу особистості в турботі про інших, здатність до активної взаємодії

з оточенням, ефективного використання своїх знань і практичних умінь, конструктивного вирішення складних життєвих проблем на шляху до самореалізації [5].

Зрілість – це акмеологічна категорія з біполярною сутністю, що виявляється у формі локальних видів зрілості людини як індивіда, особистості і суб'єкта діяльності, а також як глобальної зрілості, тобто інтегрального критерію досягнення певної стадії дорослості людини.

Витоки формування акмеологічної теорії зрілості йдуть від досліджень Б. Ананьєва та його наукової школи. Досліджуючи закономірність гетерохронного розвитку властивостей людини, що формується, він зазначав: «Не менш важким, ніж об'єктивне визначення «початку» індивіда, особистості, суб'єкта та гетерохронності всіх цих станів формування людини, є визначення об'єктивних критеріїв зрілості людини». На його думку, саме вони привели у сучасній психологічній літературі до заміни поняття «зрілість» поняттям «дорослість» для того, щоб уникнути багатьох ускладнень, які є часто нездоланими [1, с. 271].

Б. Ананьєв робить висновок про те, що настання зрілості людини як індивіда (фізичної), особистості (громадянської), суб'єкта пізнання (розумової зрілості), праці (працездатності) у часові не співпадає і подібна гетерохронність зрілості зберігається у всіх формаціях [1, с. 272]. Учений увів поняття глобальної зрілості, яке у тварин співпадає з фізичною зрілістю усього організму, його життєдіяльності й механізмів поведінки. Стосовно розвитку людини зрілість (глобальна) постає як інтегральна характеристика розвитку всіх життєвих сил людини на відповідному етапі її дорослості як гармонійне поєднання природних, особистісних і суб'єктивних показників цілісного розвитку людини.

Отже, поняття «зрілість особистості» є міждисциплінарним. Його розглядають у філософському, соціологічному, психологічному, акмеологічному і педагогічному плані. Відповідно, кожна з наук виокремлює власний предмет вивчення в цьому явищі, розглядає його під своїм кутом зору.

Узагальнюючи проблему розвитку зрілості особистості в наукових дослідженнях, В. Радул [8] зауважує, що основний висновок, який існує в більшості наукових досліджень, що мають безпосереднє відношення до поняття «соціальна зрілість особистості», є твердження про те, що особистість є суб'єктом діяльності людини, яка своєю чергою спрямована на перетворення навколишньої дійсності.

Визначення проблеми зрілої особистості крізь призму взаємозв'язку зовнішніх та внутрішніх впливів на її розвиток пов'язане з актуалізацією світоглядної проблематики, а також значною мірою із завданнями врахування зростаючого значення суб'єктивного фактору в суспільному житті,

що знаходить вираження в дослідженнях співвіднесення особистості й суспільства, особистості як суб'єкта культури, у спробах побудови теорії особистості та педагогічному аспекті її реалізації.

Різні аспекти соціальної зрілості відображено у працях філософів (Л. Буєвої, Ю. Бардіна, Л. Ростової, Т. Старченка, І. Пустельник, М. Черниш та інших); соціологів (І. Половинки, Л. Сохань, О. Харчева, В. Ядова та інших).

Проблему соціальної зрілості розглянуто у психологічних концепціях соціалізації індивідуалізації особистості Г. Андрєєвої, М. Бобньової, І. Кона, Б. Паригіна, А. Петровського, Д. Фельдштейна, Е. Еріксона; соціальних установок і ціннісних відносин (В. Мясіщев, Ш. Надірашвілі, В. Ядов); у теоретичних уявленнях про особистісну зрілість у вітчизняній і зарубіжній психології (А. Асмолов, Б. Братусь, В. Зинченко, В. Мухіна, В. Петровський, А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл, Е. Фромм); у розробці методів активного соціально психологічного навчання (Ю. Ємельянов, Є. Кузьмін) тощо.

Психологічний аспект проблеми розвитку соціальної зрілості особистості висвітлено також у дослідженнях К. Абульханової-Славської, Б. Ананьєва, Л. Божович, Л. Когана, О. Леонтьєва, Б. Ломова, Г. Олпорта, В. Сафіна, Д. Фельдштейна та ін.

Однак зауважимо, що натепер не досить розкрито та обґрунтовано професійну сутність та структуру зрілості особистості.

Психолог Г. Олпорт [4] називає зрілість часовим проміжком, процесом, що поетапно відбувається в часі й просторі. Вона триває упродовж усього життя й залежить від мотивів особистості.

Учений виокремлює такі основні характеристики психологічно зрілої особистості: зріла людина має широкі межі «Я». Вона може подивитися на себе збоку, побачити свої позитивні і негативні риси, свою соціальну активність (спілкування з навколишніми, зацікавленість певним видом діяльності, бажання розв'язувати політичні та релігійні питання у своєму житті та житті навколишніх); зріла людина завжди готова до теплих соціальних стосунків, виявляє співчуття і терпимість; демонструє емоційну саморегуляцію й самосприйняття, не озлоблюється внутрішньо і не стає жорстокою [4, с. 289–290]. Зріла людина реалістично сприймає навколишній світ, свій досвід та домагання; зріла людина позитивно сприймає себе, тому готова до самопізнання. Важливим складником самопізнання, на думку Г. Олпорта, є гумор, оскільки він дає змогу людям бачити і сприймати вкрай абсурдні аспекти власних і чужих життєвих ситуацій; зріла людина має цілісну життєву філософію, а тому може виокремити важливі речі у власному житті завдяки сформованій системі цінностей [4].

Так, Ф. Брантова розглядає психологічну зрілість особистості як інтегративне, рівнево-ком-

понентне утворення, що фіксує в особистості високий ступінь самостійності, усвідомленості, морального начала, швидкого й точного орієнтування в навколишньому світі (предметному та соціальному), справжності взаємозв'язку з людьми, активності й творчості в перетворенні дійсності та самої себе, істинного задоволення від свого життя. Учена зазначає, що психологічна зрілість і особистісна зрілість особистості визначаються категоріями наукової й буденної свідомості, в якій як пріоритетні виділяються параметри адекватності та об'єктивності в пізнанні та розумінні світу, автономії самостійності, відповідальності, здатності до глибоких відносин, самоприйняття, самодостатності й упевненості в собі, здатності до децентрації та розуміння іншої точки зору, толерантності, свободи від догм і стереотипів, прагнення до саморозвитку та самовдосконалення [2].

Науковець Н. Дідик указує, що «особистісна зрілість – це характеристика стану розвитку особистості, що виявляється у високому ступені особистісної конструктивної активності та особистісної функціональної продуктивності людини» [3].

Так, О. Лукасевич запропонувала розглядати особистісну зрілість у контексті вчинкового підходу в психології, де інтегральним показником особистісної зрілості є внутрішня готовність до здійснення відповідного вчинку у життєвому сенсі особистості. Основними ознаками особистісної зрілої людини автор визначає відповідальність, самостійність, мудрість, цілеспрямованість, упевненість, креативність та альтруїстичність.

Л. Потапчук зосереджує увагу на тому, що особистісна зрілість виникає з опануванням людиною сенсу життя. До основних рис особистісної зрілості дослідниця відносить загальну інтернальність (рівень суб'єктивного контролю особистості над будь-якими значущими ситуаціями), міжособистісні відносини, здоров'я, емоційну зрілість, самоконтроль поведінки, показник реалізованості подій життя, адекватність самоствердження і цілепокладання.

Зріла особистість, уважає Ф. Якобсон, мусить мати широке коло інтелектуальних умінь, відрізняється здатністю мислити критично; в емоційній сфері їй властиві стійкість емоційних оцінок, уміння контролювати свої почуття і переживання. Зріла особистість загалом є більш інтегрованою.

За З. Фрейдом, зріла особистість – це активна в розв'язанні життєвих проблем особистість, здатна докладати зусиль, виявляти вміння наполегливо працювати й відкладати задоволення потреб, відповідальна у соціальних відносинах і піклуванні про інших людей.

У дослідженні С. Рубінштейна підкреслюється, що у формуванні зрілості особистості вагоме значення має відповідальність, активна участь у житті суспільства та принципове ставлення до діяльності та життя загалом.

Філософські та соціологічні дослідження пов'язують соціальну зрілість зі становленням особистості, засвоєнням особистістю і соціальними групами соціальних, моральних норм. Вітчизняні психологічні теорії розглядають феномен «соціальна зрілість» з позиції значущості для суспільства. У психологічних зарубіжних теоріях поняття «соціальна зрілість» розглядається як результат індивідуального самовизначення. У педагогічних дослідженнях поняття «соціальна зрілість» розглядається як «результат соціального становлення» (соціалізації).

У соціології категорію «соціальна зрілість» пов'язують з відповідальністю, готовністю до самостійної трудової діяльності (С. Іконнікова, В. Лисовський); наявністю ціннісних орієнтацій (О. Харчев); сформованістю в особистості соціальних якостей, які впливають на саморегуляцію соціальної поведінки особистості (Т. Старченко, І. Пустельник, М. Черниш, В. Ядов).

До найбільш загальних ознак соціальної зрілості відносять:

- відповідність такої особистості основним сутнісним характеристикам історичного типу особистості;

- відповідність її способу життя, її життєдіяльності вимогам середовища до образу життя кожної окремої особистості.

У наукових працях В. Цина трактує поняття «особистісно-професійна зрілість» майбутнього вчителя як інтегративну якість особистості, що відбиває складники її громадянської, життєво-професійної, духовної, соціальної, психологічної та мотиваційної зрілості, сформованість самості особистості і зумовлює володіння предметними, базовими та ключовими компетентностями, що визначають готовність майбутнього вчителя до професійної діяльності [9]. Складниками особистісно-професійної зрілості майбутніх педагогів В. Цина визначає:

- громадянську зрілість: почуття громадянського обов'язку, патріотизм, суспільну діяльність, інтерес до суспільно-політичного життя та участь у житті суспільства, національну та планетарну свідомість;

- життєво-професійну зрілість: компетентність, креативність та ініціативність у вирішенні життєвих ситуацій, високий рівень реалізації подій життя та освітньо-професійної діяльності;

- духовну зрілість: близькість, контактність, потребу у спілкуванні, піклуванні та повагу до інших, колективізм, відкритість і доброзичливість у ставленні до людей, терпимість і толерантність, емпатію та глибинність переживань, гармонію з оточенням, розуміння сенсу життя, потребу в духовній близькості з іншими;

- соціальну зрілість: відповідальність, вимогливість до себе, скромність, гуманістичну мораль;

- психологічну зрілість: позитивне мислення, емоції, цілепокладання, психічну автономію, переважання раціонального над емоційним, розсудливість та емоційну врівноваженість, синергетичність та автономність, наявність власної життєвої філософії;

- мотиваційну зрілість: стійкі переконання й домагання, задоволеність своїми особистісними якостями.

Показниками виникнення професійної зрілості як особистісного утворення ми вважаємо сформованість та інтегрованість (міцність зв'язку) її складників, а також здатність людини вирішувати актуальні для неї задачі професійної діяльності чи професійного розвитку.

Ми погоджуємось з Н. Антоною, що професійна зрілість складається зі стійкої професійної мотивації (спрямованості на досягнення професійного успіху, на професійний розвиток і самореалізацію), сформованої професійної ідентичності (особистісної диспозиції, що ґрунтується на відчутті причетності до професійної спільноти), а також з набутих знань, умінь та навичок професійної діяльності в обраній галузі. Важливим фактором її формування є досвід професійної діяльності та професійного навчання.

Тобто професійна зрілість виявляється як поєднання професійної самосвідомості із предметною компетентністю в обраній галузі. Під *професійною ідентичністю* ми розуміємо особистісну диспозицію, що ґрунтується на суб'єктивному відчутті причетності до професійної спільноти і складається з мотиваційного, когнітивного, конативного (поведінкового) й афективного компонентів.

О. Єрмолаєва розглядає термін «професійна ідентичність» у контексті системи «людина – професія – суспільство», визначає його як сутнісну психосоціальну структуру, в якій сфокусовані основні відношення професіонала в цій системі, тобто ставить її в центрі всіх понять психології праці. Згідно з цим дослідженням професійна ідентичність – це системна характеристика суб'єктивно-соціально-діяльного співвідношення, тобто це не тільки прийняття професійних цінностей, але і гармонійна ідентифікація з діяльністю (інструментальна ідентичність), соціумом (зовнішня ідентичність) та самим собою (внутрішня ідентичність). Для більшості дослідників професійна ідентичність є більш широкою та складною категорією, ніж поняття «професійно важливі якості», «професійна придатність» або «професійна готовність».

У зарубіжній літературі простежуються два основні підходи до дослідження проблематики професійної ідентичності: перший спрямований на вивчення професійного розвитку, особистісного самовдосконалення, другий – на виділення соціальних сторін та факторів становлення професіонала. Наприклад, М. Аргайл ще в середині 1970-х років

писав про зв'язок професійної ідентичності з професіоналізацією індивіда. Дж. Соненфелд показав, що ідентичність з'являється та трансформується в процесі професійного розвитку. Р. Фінчман у своїх дослідженнях звертав увагу на усвідомлення особистістю професійних вимог, етичних норм, цінностей, які приходять протягом оволодіння професією. Тобто процес формування професійної ідентичності – це співвідношення індивідуальних особливостей із соціальним впливом у процесі професіоналізації.

У межах соціологічних досліджень С. Джошел показав, що ідентичність формується на основі співвідношення формального та неформального статусів професії. К. Мак-Говен і Л. Харт акцентують увагу у вивченні професійної ідентичності на процесі соціального навчання, що включає оволодіння спеціальними знаннями та навичками, необхідними для виконання професійних ролей. Т. Ллойд і П. Муллен, вивчаючи діяльність рибаків показали, як формується та укріплюється професійна ідентичність та що сприяє цьому процесу.

У дослідженнях А. Мішел і С. Вортам проаналізовано, яким чином процес входження працівників у сумісну діяльність впливає на нову організаційну ідентичність та сприяє змінам індивідуальної ідентичності та когнітивним процесам персоналу. У сучасних західних працях наведено приклади шляхів дослідження ідентичності із застосуванням сукупності різних методик. Значний інтерес та увагу викликають праці, ціль яких – вивчення професійної ідентичності з допомогою методу аналізу мови в межах нарративної психології. Голландський дослідник Ван де Мисрооп запропонував оригінальну схему вивчення ідентичності в межах нарративного аналізу, коли з усіх речей респондентів, починаючи з першопочаткових, за допомогою кількісних методик «відбираються» найбільш цікаві з точки зору дослідницьких задач, а потім вони ретельно аналізуються із застосуванням якісних методів.

Узагальнюючи доробки науковців, Г. Яворська дійшла висновку, що досягнення особистістю певного рубежу соціальної зрілості може бути розглянуте в чотирьох основних аспектах: інтелектуальній, політичній, професійній і моральній зрілості. При цьому дослідниця акцентує увагу, що зазначені основні компоненти не становлять механічної суми, а об'єднані в певну систему, що має внутрішню органічну єдність та виражає її зрілість.

Висновки. Таким чином, для молоді, яка здобуває професійну освіту, певний рівень її професійної зрілості має відбивати:

– можливість і здатність самостійного набуття знання, потребу в безперервній освіті, найваж-

ливішою умовою якої є ставлення до навчання як необхідної діяльності впродовж усього життя; наявність умінь і навичок самоосвіти (інтелектуальну зрілість);

– готовність творчо працювати з повною віддачею сил в інтересах суспільно значущої мети, тому що ставлення особистості до праці і суспільної діяльності є спробним каменем її зрілості; освоєння професії, обраної відповідно до суспільних потреб і особистих схильностей, наявність для цього необхідних знань, умінь і навичок, здатність їх переносу в нові види діяльності (професійну зрілість);

– усвідомлене виконання своїх прав і обов'язків, глибока переконаність в ідеалах і готовність до їх реалізації (політичну зрілість);

– моральна зрілість має бути цементуючим і основним елементом усього соціального дозрівання особистості, оскільки має свої «зрізи» у всіх основних аспектах розглянутої проблеми.

Професійна зрілість як інтегративне, багатоскладове утворення визначає саморозвиток особистості у професійній сфері власної життєдіяльності.

Подальшого розв'язання проблеми потребують питання обґрунтування критеріально-рівневої структури формування професійної зрілості курсантів поліції в процесі фахової підготовки.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. Избранные психологические труды : в 2 т. Т. 1. Москва : Педагогика, 1980. С. 16–178.
2. Брантова Ф.С. Представления о психологически зрелой личности в сознании людей разного возраста : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Москва, 2011. 247 с.
3. Дідик Н.М. Феномен особистісної зрілості в інтерпретації українських дослідників. *Молодий вчений*. 2014. № 1 (03). С. 130.
4. Олпорт Г.В. Личность в психологии. Москва : Ювента, Санкт-Петербург. 1998.
5. Психология : слов. / под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. Москва : Политиздат, 1990. С. 126.
6. Райкфорт Ч. Критический словарь психоанализа / пер. с англ. Л.В. Топоровой и др. Санкт-Петербург : Восточ.-европ. ин-т психоанализа, 1995. С. 47.
7. Словарь практического психолога / сост. С.Ю. Головин. Минск : Харвест, 1997. С. 178–179.
8. Соціолого-педагогічний словник / за заг. ред. В.В. Радула. Харків : Вид. Мачулін, 2015. С. 125.
9. Цина В. Сутність, структура, особливості особистісно-професійної зрілості майбутнього вчителя. *Витоки педагогічної майстерності. Серія: Педагогічні науки*. 2014. Вип. 14. С. 309.